

Gimbernat, 2016 (**) 66, 9-18

ACTUALITAT DE RAMON LLULL COM A PENSADOR MODERN (EN EL SET-CENTS ANIVERSARI DE LA SEVA MORT)

SABATÉ i CASELLAS; Ferran

Unitat d'Història de la Medicina. F. Medicina. UB.

Resum: Es fa una breu síntesi de la vida i obra de Ramon Llull. Es destaca el seu caràcter autodidacta i innovador en molts àmbits de la ciència, i de les lletres. La seva notable influència en l'obra de destacats pensadors moderns. La pervivència i difusió actuals de la seva obra.

Paraules clau: escriptor; innovador; pervivència; difusió.

Resumen: Se hace una breve síntesis de la vida y obra de Ramon Llull. Se destaca su carácter autodidacta e innovador en muchos ámbitos de la ciencia y de las letras. Su notable influencia en la obra de destacados pensadores modernos. La pervivencia y difusión actual de su obra.

Palabras clave: escritor; innovador; pervivencia; difusión.

INTRODUCCIÓ

Ramon Llull fou un personatge singular ja a la seva època, que ha transcendit fins a l'actualitat. El seu pensament ha sigut font d'inspiració per a molts moviments culturals, filosòfics, científics, religiosos i d'innovacions tècniques al llarg dels set-cents anys transcorreguts. Ha tingut molts seguidors i exegetes del seu pensament, i abundants detractors i enemics al llarg dels segles. Els seus escrits han estat obres de text en algunes universitats, i han estat a l'Índex d'obres prohibides per la Inquisició.

Ramon Llull ha estat un personatge controvertit i la seva obra ha sigut polèmica, segons les tendències i les ideologies de cada context històric; però sempre pel seu caràcter polèmic, antidogmàtic i innovador.

En Llull trobem: la primacia del "fer" per sobre de l'"ésser"; de l'agència sobre l'existència. El pensament de Llull és acció. La voluntat al servei d'un ideal, que l'impulsa a actuar. Llull vol prescindir de sotmetre la raó a qualsevol autoritat religiosa, teològica o filosòfica. La utopia lul·liana mai no perd la dimensió radicalment humana. La follia lul·liana és una "follia d'amor"¹.

---

1. Llinares, Armand. "Ramon Llull". Palma de Mallorca, Editorial Moll, 1990.

En Llull coexisteixen: el seny i la rauxa; el pensament i l'acció; la raó i el raonament; l'universalisme i el particularisme; l'erudit i el popular; el laic i l'espiritual. Amb paraules de Miquel Batllori: Llull és tot un món i tot un segle².

Ramon Llull fou un intel·lectual laic de la Baixa Edat mitjana que, sense estar afiliat a cap corrent ideològic, ni pertànyer a cap institució acadèmica, ni a cap organització eclesiàstica, es va embarcar en un projecte de millora cultural, social, religiosa i política d'àmbit general³.

EL PERSONATGE EN EL SEU CONTEXT

L'últim dia de l'any 1229, Mallorca fou conquerida pel rei Jaume I als sarraïns. Vàries famílies catalanes que participaren en l'esdeveniment, es traslladaren a Mallorca, i foren recompensades per la seva col·laboració militar o econòmica, amb terres o possessions. La família barcelonina Llull-Erill participà en aquest repartiment de terres. Ramon Llull era originari de Sant Andreu de Llaveneres, i Elisabet Erill era d'una família noble provinent d'Erillcastell a l'Alta Ribagorça. D'aquest matrimoni va néixer el nostre personatge Ramon Llull i Erill, el 1232 a la Ciutat de Palma de Mallorca, en una casa propera a l'actual església de Santa Eulàlia, on fou batejat el 25 de gener⁴.

Va rebre una educació primària a casa seva, on aprengué uns rudiments de gramàtica, música i poesia a partir de 1246, com corresponia a un cavaller, amb contacte amb la cort reial, al mateix temps que participava en els negocis de la família.

Casat amb Blanca Picany, tingué un fill, Domènec, i una filla, Magdalena. Cultivà la poesia trobadoresca en llengua d'Oc, de culte a les dames, com a inspiradores de l'art i l'amor.

A l'any 1263, després d'uns somnis o revelacions, experimentà un canvi radical a la seva vida. Abandonà els negocis familiars, el cultiu de la poesia trobadoresca i àdhuc a la seva família (a qui deixà part dels seus béns), per dedicar-se a l'estudi de la ciència, amb el propòsit de convertir als sarraïns i escriure "el millor llibre del món".

Acte seguit, emprengué unes peregrinacions catàrtiques a Santa Maria de Rocamador i a Sant Jaume de Compostel·la (1263-1264). De retorn a Mallorca inicià un període de deu anys d'estudi de la filosofia clàssica (les ciències naturals, la filosofia i la teologia) dels grecs, bizantins i àrabs. Comprà un esclau sarraí educat, perquè li ensenyés la seva llengua. Posteriorment, després de la il·luminació de Randa, creà l'escola de Miramar, per a l'aprenentatge de l'àrab,

---

2. Batllori, M. La mediterrania en la cultura catalana en el pas del segle XIII al XIV. Tres sondeig: Llull, Vilanova, Muntaner. A: *De l'Edat Mitjana. Obra Completa N° 18*. València, Ed. Tres i Quatre, 1993.

3. Villalba P. "*Ramon Llull. Escriptor i filòsof de la diferència*". Edicions de la UAB, 2016.

4. Villalba i Varneda, P.: "*Ramon Llull. Vida i obres*". Vol.I. Barcelona Institut d'Estudis Catalans/ Fundació Elsa Paretti, 2015.

el grec i altres llengües de cultura i de comunicació (notem ja les dues vessants d'aquesta institució laica).

En aquests deu anys d'estudi i preparació, Ramon Llull va concebre un sistema filosòfic innovador, l'"*Ars compendiosa inueniendi veritatum*" (Mallorca, circa 1274), com el "millor llibre del món", aplicable a totes les ciències. Llull va idear un sistema combinatori de conceptes per poder explicar i àdhuc demostrar amb un fonament incontrovertible el que ell anomenà *raons necessàries*. Les veritats teològiques posades a l'abast de la gent racionalista, aplicable també a totes les altres ciències.

Des dels filòsofs grecs hi ha hagut un esforç per explicar la naturalesa física i metafísica, utilitzant mecanismes gramaticals coneguts amb el nom de Lògica. Aristòtil va escriure l'*Organon*, on explica la deducció sil·lògica que permet deduir conclusions buscades a partir de premisses veritables, de les quals en resultarà una deducció categòrica.

A semblança d'aquests precedents, Ramon Llull redactà la seva *Ars*. L'*Ars* lul·liana és un sistema combinatori que donava valor conceptual a les lletres de l'abecedari, cada una de les quals té nou significats. Aquesta lògica combinatoria es regeix per unes regles, que permeten arribar a la certesa d'allò que es busca, si bé no de forma automàtica. Aquest sistema és d'aplicació a totes les ciències, perquè està basat en principis universals, reglamentats per les condicions, el que fa de l'Art lul·lià una ciència de les ciències (l'epistemologia). En definitiva, l'Art lul·lià és una ordenació d'estructures de base conceptual, expressades per lletres, que ajuden, no d'una manera automàtica al discurs de l'enteniment, és a dir, a conèixer el fi d'allò que es busca, amb un intent de matematitzar i de mecanitzar el pensament, facilitant-li els termes el raonament, encara que l'enteniment humà raona sobre realitats i no sobre signes; encara que se serveixi de signes que representen realitats.

Això anava acompanyat d'una sèrie de figures geomètriques i cercles mòbils, amb lletres que indiquen conceptes concordants i discordants. Al principi, Llull va elaborar set figures, que al final d'aquest primer període seran setze i finalment quatre. Les figures artístiques de Ramon Llull representen una art combinatoria de conceptes (Àlgebra), que es regeixen per un ordre que es troba en un segon grau d'abstracció, amb una munió de fórmules de caràcter matemàtic, conegudes com a Lògica algebraicomatemàtica.

LA MODERNITAT DEL PENSAMENT DE RAMON LLULL

Llull és un pensador difícil de classificar. El seu pensament no encaixa en cap de les corrents filosòfico-teològiques de l'Occident contemporani. En un període cultural dominat per l'Escolasticisme, Ramon Llull presenta un pensament i una actitud innovadora. Carreras Artau el defineix com un "escolasticisme popular"⁵; i Miquel Batllori com "un escolàstic de nou encuny, empeltat de la cultura àrabo-hebraica".

5. Carreras Artau, T. I J. *Historia de la Filosofia Española*.

Llull procedeix d'un país fronterer entre la cultura llatina occidental i el llegat oriental. Un país que mantenia relacions polítiques, econòmiques i que tenia a "l'altre" dintre casa seva. L'altre no era només "diferent", sinó també "semblant", ja que jueus i musulmans compartien la mateixa creença en un Déu creador i remunerador. Llull accepta la "diferència" que representa l'interlocutor no cristià, i no li presenta altra exigència que fer us de la raó. És una apologètica totalment oposada a la dels dominics. No tracta de refutar els errors de l'interlocutor i situar-lo a la defensiva. Llull li proposa discutir amb una dialèctica racional⁶.

Després d'una primera etapa dissoluta, la seva sobtada conversió provocà un canvi intern i extern en el personatge, que donaria lloc a un Ramon Llull: comprensiu, místic, estudiós, creador d'un sistema logicoalgebraic per guiar el pensament filosòfic i teològic. El polièdric pensament de Llull és concretarà en tres parcel·les: la polèmico-racionalista, la lògico-enciclopèdica i la místico-teològica; sense oblidar l'aportació lingüística i literària a la llengua catalana.

Ramon Llull adoptà un pensament transcultural, transreligiós i transfronterer, convertint-se en un "protoeuropeu" que aspirava a construir una societat integradora de la diversitat, d'aquí el qualificatiu de "mestre de la diferència". És el pare d'una Europa del diàleg, de la justícia, de la solidaritat, capaç de condemnar el desori usurer de molts dels seus agents públics.

També se'l pot considerar com un precursor del Renaixement, pel seu interès en les llengües clàssiques i les modernes; per posar la ciència a l'abast i al servei de les persones, i per l'afany de difondre el seu missatge. Llull és més interlocutor que predicador, i utilitzarà les llengües per adreçar-se directament als que no eren cristians; els contactes familiars i nobiliaris per mirar de guanyar-se el favor dels reis i papes; i la pròpia experiència i formació per bastir una *Ars* explicativa del món amb una estructura arbòria. Va intervenir en les controvèrsies científiques referents a l'origen i la fi de l'univers i de l'espècie humana amb els erudits de les universitats europees i al mateix temps amb els pensadors dels cenacles musulmans.

PIONER O INNOVADOR EN DIFERENTS ÀMBITS

1/ Proposà el llatí com a llengua d'intercanvi entre els pobles. 2/ Fou un dels primers impulsors del diàleg ecumènic amb les esglésies separades de Roma. 3/ Va promoure i practicar el diàleg amb els sarraïns. 4/ Sistematitzà aspectes dels mecanismes lògics del raonament, que anomenà Art, un mitjà científic per explicar totes les ciències, un llenguatge universal, un artifici quasi de tipus digital al servei del coneixement. 5/ Fixà una agenda dels temes teològics més importants en aquells moments, abordant la relació entre la fe i la raó. 6/ Fou un prolífic escriptor que abraçà tota la ciència del seu temps, a la vegada que ampliava l'espai de la literatura catalana. 7/ Es relacionà amb papes i reis de l'Europa del seu temps, essent present en sessions de palau, visitant repetidament

6. Colomer, Eusebi. El pensament ecumènic de Ramon Llull. *Estudis Universitaris Catalans*, 1983, XXV, (Miscel·lània en honor de R. Aramon).

la cúria papal i assistint a sínodes eclesiàstics. 8/ És relacionà amb els artesans, els joglars, els mercaders, els pelegrins, els marginats, els moribunds, i fustigà als prepotents, als avariciosos, als ociosos, als vanitosos, etc. 9/ Fustigà als professors envanits de París, Montpeller, Roma, Nàpols, Pisa, Gènova. 10/ Viatjà per Tunísia, Bugia, Xipre, Armènia, Jerusalem i Sicília, buscant punts de concòrdia, defensant la fe cristiana amb argumentació objectiva. Actualment se'l considera el primer missioner que s'anticipà a la missiologia moderna. 11/ Fou un propulsor de l'aliança de civilitzacions.

HARMONITZANT LA RAÓ AMB LA REVELACIÓ

En el *Llibre de contemplació en Déu* de 1273, Ramon Llull s'endinsa en la pensa del seu Déu al qual es refereix com *Amat*, per restar-hi bocabadat de la seva bonesa interior i exterior, i alhora fer-ne partícips a tots aquells qui vulguin. Referint-se a si mateix diu “Jo soc estat foll del començament de mes dies d'entre a trenta anys passats, que comença en mí remembrament de la vostra saviesa i desig de la vostra llaor i membrança de la vostra passió”. O quan escriu: “Dieu, l'aimé suprême, est aussi l'absolument autre et la différence absolue: Dieu est non seulement autre, mais tout autre, et autre même que l'autre; il differe de tout ce qui existe”⁷. Aquí es manifesta la seva vena mística. En el capítol 77 del mateix llibre escriu: “Glòria i honor, i gràcies i merçès, Senyor, sien fetes a la vostra Dretura, qui tan gran diferència ha mesa entre els fidels i els infidels”, el que revela un pensador dispost a discutir amb aquell qui pensa altrament i és diferent a ell, anant-lo a trobar on sigui. En aquest llibre, Ramon reconeix el fracàs de les croades: ¡Deu no aprova aquelles expedicions!

Llull s'adona que l'únic camí viable per al diàleg entre els creients de les tres religions monoteistes, és partir d'allò que uneix i no del que els separa. El que els separa és l'autoritat dels respectius llibres revelats; i allò que els uneix és la raó. Així escriu el *Llibre de meravelles*, i el *Llibre de demostracions*.

L'ESCRITOR

Els temes del seu interès eren tots, des dels grans debats teològics i filosòfics, fins a les ciències particulars o naturals com l'astronomia, el dret, la medicina, o la geometria, així com també les humanitats i la pedagogia, la sociologia, les ciències experimentals, o la teoria política i l'elaboració d'un sistema just per a l'elecció dels càrrecs públics⁸.

El mitjà de comunicació mes empleat per Llull va ser la paraula escrita, tant si era a terra ferma com si navegava en una nau, de manera que se li atribueixen unes 275 obres, alguna escrita en àrab (no trobades), d'altres en català (unes 17), unes altres en català i llatí (34 obres), i la resta en llatí (225). També fou

7. Sala-Molins, L.: *La Philosophie de l'amour chez Raymond Lulle*. Paris-Mouton-Le Haye, 1974.

8. McLeon, I. and London, J.: *Ramon Llull and the theory of voting*. *Studia Lulliana*, 1992, 32 (**), núm. 86, 21-37.

autor de la seva autobiografia –dictada als monjos cartoixans de Paris el 1311- als seus setanta-nou anys.

En la seva escriptura, Llull manifesta una gran capacitat d'utilitzar elements culturals diversos procedents de l'Islam o del Judaisme, per expressar les seves idees. Adoptà formes expressives variades i diverses per tal de manifestar el seu afany propagandístic de la doctrina cristiana. Intentà, amb elements manllevats de les altres cultures, conduir el fil argumental al seu terreny.

Llull utilitzà també recursos literaris dels trobadors occitans dels segles XII i XIII. A la "Pastorel·la", un diàleg entre un cavaller i una noia d'extracció humil, en que la pastora dona lliçons de moral sexual al cavaller quan li diu: "L'amor forçat no fa profit".

A partir de 1290, abandonà la literatura i s'orientà cap a la predicació. L'homilètica de Llull, també s'aparta de la pròpia de la seva època, per servir als seus propòsits de difusió del seu Art.

ESCRITS MÈDICS

L'idea globalitzadora de la ciència que tenia Ramon Llull, l'impulsà també a escriure sobre medicina. Montpeller fou el lloc on Llull residí entre 1276 i 1290, i on hi redactà obres com *Blanquerna*, *l'Art demostrativa* o *l'Art inventiva*, sinó també un indret on certament rebé influències intel·lectuals en el camp de les teories mèdiques. Les relacions entre un Llull metge especulatiu i l'antiga facultat de Medicina d'aquesta ciutat no es poden menystenir, per bé que els propòsits de reformulació teòrica en medicina del beat poden lligar amb l'esperit més renovador del seu temps.

El 1752 es va publicar a Mallorca una "Opera medica" de Llull, que inclou quatre escrits: *Ars compendiosa medicinae*, *De regionibus sanitatis et infirmitatis*, *De ponderositate et levitate elementorum* i un *Liber principiorum medicinae*. La medicina lul·liana s'ensenyava el segle XVI a la Universitat de Paris, i a la d'Aix al segle XVII⁹. Podem afegir-hi el llibre de contingut psico-pedagògic *Doctrina pueril*, escrit per a la formació del seu propi fill¹⁰.

LLULL TRADUCTOR I GESTOR DE LA SEVA PRÒPIA OBRA

Ramon Llull pot considerar-se també com un precursor dels moderns estudis de traducció i interpretació¹¹. Ell promogué la creació de centres d'estudi de les llengües orientals com l'àrab o l'arameu, que ell mateix estudia i utilitza per tal de convèncer a jueus i musulmans de la superioritat del cristianisme. Ajudat pel

9. Corbella, J. El setè centenari de la mort de Ramon Llull. *Rev. R. Acad. Med. Catalunya*, 2016, 31, 82-86.

10. Casassas, O. De la Doctrina pueril i del seu temps, al cap de set segles. A: *Una faula i set històries*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999.

11. Pinyol Torrens, R Ramon Llull i la traducció. Querol, revista cultural de la Cerdanya, primavera 2016, 18.

seu mentor el rei Jaume II, creà el monestir de Miramar a Mallorca, amb aquest propòsit de formar missioners amb aquestes habilitats lingüístiques.

Llull utilitzà el català quan s'adreçà als laics; el llatí quan ho fa als clergues i persones doctes, i l'àrab quan ho fa per als musulmans. Ell pensa que la traducció s'ha de fer "segons el setit" (*ad sensum*) i no pas literalment (*ad verbum*).

Malgrat l'amplitud i la varietat de l'activitat desplegada al llarg de la seva vida, Llull donà prioritat a l'escriptura i al llibre. Desenvolupà un sistema propi de producció i disseminació d'obres, que comprenia la traducció, la còpia i la conservació. Set segles després, cal reconèixer la seva extraordinària habilitat per difondre temporal i espacialment la seva obra.

El fet que Llull fos un escriptor itinerant, complicava enormement la gestió de la seva producció. Disposà de diversos centres de producció estables¹², principalment a Mallorca i Paris, on comptava amb l'ajuda de deixebles i col·laboradors com Guillem Pagès, Pere de Llemotges o Tomàs Le Myésier.

PARAL·LELISMES ENTRE PAU I LLULL

En molts aspectes de les seves biografies podem parlar de vides paral·leles. Ambdós se senten cridats per Déu a realitzar un canvi radical en les seves vides. Travessen un període de reflexió i formació; i inicien una nova etapa d'elaboració i difusió d'una doctrina ja existent, a la que ells li aporten una solidesa intel·lectual i una novetat argumental, per adaptar-la i fer-la comprensible a les altres cultures que l'envolten. Ambdós són homes de pensament i acció, fortament convençuts del que fan, i se senten cridats a realitzar-ho. Utilitzen arguments senzills o molt elaborats, segons el públic al qual s'adrecen. Ambdós foren grans viatgers, que patiren la incomprensió de propis i estranys, foren expulsats, perseguits, patiren naufragis i violència física, en el desenvolupament de la seva activitat missional. Establiren contacte amb les màximes autoritats civils, intel·lectuals i religioses del seu temps. Ambdós foren titllats de "folls" per les seves idees. Ambdós compartien una visió tolerant i universalista de les seves doctrines. Ambdós foren grans escriptors i polemistes. Les seves propostes no foren fàcilment compreses i acceptades, però la transcendència del seu pensament ha perdurat fins als nostres dies.

LA PERVIVÈNCIA DEL PENSAMENT LULL·LIÀ

El primer divulgador de l'obra lul·liana fou el seu deixeble, metge i canonge Thomas Le Myésier. El filòsof català Ramon de Sibiuda, mestre i rector de la Universitat de Tolosa del Llenguadoc assimilà les doctrines de Ramon Llull, i fou reconegut per Montaigne. Al segle XV, existien escoles lul·listes a Barcelona i Mallorca. Les doctrines de Llull s'expandiren per la península Ibèrica, Itàlia (Giordano Bruno), Alemanya i Amèrica. El segle XVI senyalà el període de major

---

12. Soler, Albert Ramon Llull com a gestor de la pròpia obra. A: *Ramon Llull una petjada de set segles*. Barcelona, Fundació Carulla, 2016.

crèdit del Doctor Il·luminat, amb l'acceptació del seu mètode a la Universitat d'Alcalà, i l'aixecament de la prohibició de les seves obres en el Concili de Trento, per les gestions realitzades pels reis d'Aragó i el Consell de Cent; encara que això quedà enterbolit per la barreja d'obres autèntiques amb apòcrifes¹³. Al segle XVII, influí en Descartes i Leibnitz. Al segle XVIII, el pare Sollier, tractà de separar l'obra autèntica de l'espúria. En aquest temps a Alemanya, es publica la magna edició Maguntina, que recuperà nombrosos codis catalans i llatins del Mestre. El segle XIX i la Renaixença, fixaren l'atenció en el valor literari i lingüístic de l'obra de Lluï. Jeroni Rosselló, de Mallorca, inicià la publicació dels escrits originals; mossèn Salvador Bové creà la "Revista Luliana" i Menéndez Pelayo, el 1884, pronuncià un discurs revaloritzant l'obra del Mestre.

Al llarg del segle XX, la figura i l'obra de Ramon Lluï ha recuperat l'atenció del món acadèmic a nivell internacional. Amb motiu dels 600 anys de la mort de Ramon Lluï, l'Institut d'Estudis Catalans elaborà una memòria repassant la vigència de la doctrina del Mestre mallorquí. A principis del segle XX, es constituí a Mallorca una Comissió editora d'obres de Ramon Lluï. Amb motiu dels sis-cents any de la seva mort, l'Institut d'Estudis Catalans posa en marxa un projecte de fer una bibliografia el mes completa possible de totes les obres lul·lianes: manuscrits, codicil·lis, obres impreses, etc., tant catalanes com llatines, disperses per tot Europa. La Generalitat de Catalunya subvencionà els anys 1932 i 34, la publicació de les obres de Lluï per mossèn Salvador Galmes¹⁴. El 1960 es realitzà el Primer Congrés Internacional de Lul·lisme a Formentor.

CONTRAST IDEOLÒGIC ENTRE EL "LUL·LISME I LA "HIJAD":

Amor – Odi
Convèncer – Convertir
Evolucionista – Fonamentalista
Generalització – Reduccionisme
Interès per Déu, l'home i la natura -- Teocentrisme
Integrador – Excloent
Individualitat – Gregarisme
Llibertat – Coacció
Llengua vulgar – Llengua sagrada
Pensament multivalent – Pensament únic
Raonament – Irracionalitat
Relació de la Cerdanya amb Ramon Lluï

El vincle el trobem quan ens refereix l'episodi del naufragi sofert a finals de l'any 1307 o començaments del 1308, quan Ramon Lluï surt expulsat de Bugia en direcció a Gènova, però el vaixell que el transporta és desviat per una tempesta cap a Pisa i naufraga a prop de la costa.

13. Ramis Barcelò, R El Lul·lisme a la tardor medieval i a l'època moderna. A: *Ramon Lluï una petjada de set segles*. Barcelona, Fundació Carulla, 2016.

14. Arxiu Diputació Provincial de Barcelona. Instrucció Pública. Lligalls 4163 i 4362.

En el seu relat autobiogràfic *Vida coetania*, manifesta el seu agraïment al monjo dominic Simó de Puigcerdà, que el salvà, i ho descriu amb aquestes paraules: “érem allunyats deu milles de l’esmentat port (Porto Pisano). I, com que la nau patia per tots costats els gravíssims embats del temporal, al final van sofrir el naufragi; alguns, doncs, moriren i foren engolits, d’altres, en canvi, se salvaren pel previ auxili de Déu. Entre aquests Ramon i el seu assistent que, havent perdut tots els llibres i pertinences, van arribar com uns desvalguts sobre una barca a les ribes de la mar”.

Observem que Llull no viatjava sol, i l’esmentat *socius* era el seu secretari i assistent, probablement amanuense. Per la categoria social i per l’avançada edat i conseqüent feblesa física, podem afirmar que anava acompanyat per aquesta persona, un detall que no podem extrapolar a altres viatges perquè no hi ha cap document que ho indiqui.

El *Llibre de la disputa de Ramon cristià i d’Homer sarraí*, escrit a Pisa, després del naufragi, cal considerar-lo com el segon llibre més ric en dades biogràfiques lul·lianes.

EPÍLEG

La figura i l’obra de Ramon Llull són d’una magnitud cultural inabastable. Amb raó s’ha dit que Llull es la figura catalana més important i internacional de tota l’Edat Mitjana.

